

สืบค้นตรรกวิทยาในคัมภีร์และวรรณกรรมพระพุทธศาสนา (A Critical Survey of Logic in Buddhist Scriptures and literary works)

พระเทพวัชรบัณฑิต, ศ.ดร.

อธิการบดี มจร

บทนำ

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ก่อนตรัสมาสัมโพธิญาณ ณ ภายใต้วังโพธิพฤกษ์ เขตตำบลอุรุเวลาเสนานิคม หลังจากตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้เสด็จจาริกไปทั่วทุกทิศ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์โลกเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ประมวลธรรมวินัยที่ทรงสั่งสอนไว้ได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ หลักธรรมประการแรกที่ทรงพิจารณาก็คือ หลักปัจจุสมุปปาทที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุผลทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม แต่ก็ได้ทรงแสดงปัจจุสมุปปาทแก่ใครในขั้นต้นนี้

พระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๑ คือ **พราหมณกรรมธรรมกถา** ว่าด้วยธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นพราหมณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พราหมณ์ทุกชาติ ผู้ชอบตวาดผู้อื่นว่า “หี หี” แต่พระธรรมเทศนากัณฑ์นี้ เป็นการแสดงที่ไม่เป็นทางการ จึงไม่นิยมนับว่าเป็นปฐมเทศนา

พระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๒ คือ **พระเทศนาธรรมจักรปวัตตนสูตร** มีใจความสำคัญอยู่ ๒ ส่วน คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยคและอิตถกิลมถานุโยค อันเป็นวิธีปฏิบัติที่ผิดต่าง ๒ ข้าง (๒) ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อันเป็นอริยสัจธรรมว่าด้วยความจริง ๔ ประการ พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์อันมีพระโกณฑัญญะเป็นหัวหน้า ถือเป็นปฐมเทศนาที่เป็นทางการ เพราะทรงแสดงหลังจากที่ตัดสินพระทัยที่จะแสดงธรรมโปรดสัตว์โลกแล้ว

พระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๓ คือ **อนัตตลักขณสูตร** ว่าด้วยขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์เป็นครั้งแรกเช่นเดียวกัน

พระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๔ คือ **สามกกังสิกธรรมเทศนาอริยสัจ** มีใจความสำคัญอยู่ใน ๒ ชั้น คือ (๑) ชั้นปลุกศรัทธา เนื้อหาว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอนิสงส์แห่ง

การออกจากกาม (๒) ชั้่นนำเข้าสู่ความจริง เนื้อหาว่าด้วยอริยสัจ ๔ ประการดังกล่าวมาแล้ว พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ยสกุลบุตรเป็นครั้งแรก ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงแก่มารดาบิดาพร้อมด้วย ภรรยาของเขา

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๕ คือ **อิตตเวสนกถา** ว่าด้วยการแสวงหาสิ่งที่อยู่ภายในตนเอง พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุวัคคีย์ ๓๐ คนเป็นครั้งแรก ในระหว่างที่เสด็จจากป่าอิสิปตนมฤคทายวันไปสู่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม

พระธรรมเทศนาภักดิ์ที่ ๖ คือ **อาทิตตปริยายสูตร** ว่าด้วยอายตนะภายในมีตาเป็นต้น และอายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้นเป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟคือราคะ โทสะ และโมหะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ชฎิล ๓ พี่น้องเป็นครั้งแรก

ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมอีกหลายภักดิ์โปรดสัตว์โลกตลอดเวลาที่ทรง บำเพ็ญพุทธกิจ ๔๕ พรรษา พระพุทธองค์ตรัสถึงตรรกวิทยาบ้าง แต่ไม่เคยแสดงทฤษฎี ตรรกวิทยาโดยตรง ทฤษฎีที่ได้ชื่อว่า “ตรรกวิทยาเชิงพุทธ(Buddhist Logic)” เริ่มปรากฏ เป็นระบบขึ้นในราว ค.ศ.๒๕๐-๓๒๐(พ.ศ.๗๙๓-๘๖๓) โดยท่านนาคารชุนผู้ประพันธ์ วรรณกรรมชื่อว่า “ปรัชญามารชมิกะ” หลักการสำคัญที่บรรจุอยู่ในวรรณกรรมนี้ก็คือ หลักว่าด้วย ทางสายกลาง ที่เรียกว่าทางสายกลาง เพราะมีนัย ๔ ประการ คือ

๑. เพราะตรงกันข้ามกับที่ สุดโต่งด้านเดียว
๒. เพราะเว้นเสียซึ่งที่ สุดโต่งด้านเดียว
๓. เพราะเป็นเอกภาพในพหุภาพ
๔. เพราะเป็นปรมาตถสัจจะ

เนื่องจากเราไม่สามารถรับรู้ภาวะโดยอิสระจากภาวะ ถ้าเราพูดว่า โลกมีอยู่ หรือพูดว่า โลกไม่มีอยู่ ชื่อว่าเรากำลังยึดถือทรรศนะด้านเดียว ทางสายกลางแตกต่างตรงกันข้ามกับที่ สุดโต่งนี้โดยเว้นที่ สุดโต่งทั้ง ๒ ด้าน คือ ภาวะและอภาวะ นี่คือนัยที่ ๑ แห่ง“ทางสายกลาง (มัชฌิมมรรค)”

เมื่อปฏิเสธที่ สุดโต่งทั้ง ๒ แล้ว ทางสายกลางก็เปิดเผยตัวเองออกมาโดยความกลมกลืน อย่างสนิทระหว่างภาวะและอภาวะ นั่นคือ มันอยู่เหนือที่ สุดโต่งทั้ง ๒ คือภาวะและอภาวะที่ถูก รวมเข้าด้วยกัน นี่คือนัยที่ ๒ แห่งทางสายกลาง (แต่ตรรกวิทยาเชิงพุทธปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการ ระบบอย่างสมบูรณ์ในราวค.ศ. ๖๐๐-๗๐๐ โดยท่านทิกนาคะและธรรมกิริติ โดยก่อนหน้านี

ในช่วง ค.ศ. ๓๐๐-๕๐๐ ท่านอารยเทพ ท่านไมเตรยะ ท่านอสังคะและวสุพันธ์ ได้สืบทอดทฤษฎีตรรกวิทยาเชิงพุทธเรื่อยมา แต่เป็นที่แน่นอนว่า ตรรกวิทยาเชิงพุทธตามแนวของนักปราชญ์เหล่านี้ ต้องเป็นการประยุกต์ทฤษฎีตรรกวิทยาบริสุทธิ และประยุกต์พุทธปรัชญาแล้วจัดระบบกำหนดเป็นทฤษฎีตรรกวิทยาเชิงพุทธขึ้นมา ท่านทิกนาคะและธรรมกิริติได้สร้างตรรกบทขึ้นเป็นแบบอุปนัย(Induction) โดยกำหนดข้อความเป็นเทอมสรูป เทอมกลาง และเทอมหลัก เช่น

Sound is eternal (conclusion)
Because it is incorporeal (minor premise)
That which is incorporeal is eternal
as intelligence.(major premise)

เสียงเป็นอมตะ

เพราะเสียงเป็นนามธรรม

สิ่งที่เป็นนามธรรม ย่อมเป็นอมตะ เช่น พุทธิปัญญา

ในตัวอย่างนี้ เสียง(sound)เป็นเทอมสรูป(minor term) สิ่งอมตะ(eternal)เป็นเทอมหลัก(major term) และนามธรรม(incorporeal)เป็นเทอมกลาง(middle term)

ตรรกบทที่สร้างขึ้นมานั้น มีทั้งตัวอย่างที่สมเหตุสมผลและไม่สมเหตุไม่สมผล ทั้งนี้เพื่อใช้เครื่องมือตรวจสอบความถูกต้องในกรณีที่มีการนำเสนอเหตุผลเกี่ยวปรากฏการณ์ เช่นกรณีตรรกบทที่ว่าด้วยเสียงดังกล่าวข้างต้นนั้น ไม่สมเหตุไม่สมผล เพราะเสียงเป็นสังขตธรรม มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา แม้แต่พุทธิปัญญาเอง ถ้าเป็นตัวพุทธิปัญญาเอง เป็นนามธรรม ก็เป็นอมตะในฐานะที่เป็นพุทธิปัญญา แต่ถ้าเป็นของนาย ก นาย ข หรือนาย ค ย่อมมีความเปลี่ยนแปลงได้ เราสามารถตัดสินว่าตรรกบทดังกล่าวไม่สมเหตุไม่สมผลโดยอาศัยหลักพุทธปรัชญาที่ว่าด้วยสังขตธรรม อสังขตธรรม และสามัญลักษณะ

ท่าทีของพระพุทธศาสนาต่อตรรกวิทยา

คัมภีร์พระไตรปิฎกบาลี แม้จะไม่มีข้อความตอนใดเลยที่ว่าด้วยทฤษฎีตรรกวิทยาโดยตรง แต่ก็มีข้อความปรากฏในหลายเล่มที่กล่าวถึงตรรกวิทยาในส่วนที่เป็นบทบาทของนักตรรกวิทยาบ้าง แนวคิดของนักตรรกวิทยาบ้าง หลักปรัชญาสมุปบาทที่ถือกันว่าเป็นคำสอนที่เป็นแกนกลางของพระพุทธเจ้า ถือว่าเป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนารูปแบบของตรรกวิทยาเชิงพุทธในยุคต่อมา

เพราะได้กล่าวถึงความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันระหว่างสิ่งนี้กับสิ่งนั้นซึ่งมุ่งเน้นที่กระบวนการเกิดและดับไปแห่งทุกขโคตร นอกจากนี้ถ้าจะพิจารณาเนื้อหาแห่งคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้วจัดกรอบตามนัยแห่งเนื้อหาสาระออกมาในรูปตรรก จะพบทฤษฎีเชิงตรรกอยู่มากในคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำว่า “ตรรก, บาลี-ตักกะ” แปลว่า ตรึก ใคร่ครวญครุ่นคิด เป็นที่ใช้กันแพร่หลายอยู่ในสมัยก่อนพุทธกาล พระพุทธเจ้าเองแม้จะไม่ได้ทรงสนับสนุนแนวคิดเชิงตรรก แต่ก็ทรงใช้คำนี้ในการอธิบายลักษณะธรรม และหลายครั้งที่ตรัสถึงคำนี้

สมัยเมื่อแรกตรัสรู้ ทรงดั่งเลพระทัยที่จะสั่งสอนหมู่ประชา เพราะทรงพิจารณาเห็นความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า “ตรรก” ในคำอธิบายลักษณะแห่งธรรมที่ตรัสรู้ด้วย ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ และ พระสูตรตันตปิฎกมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกต์ตอนหนึ่งว่า

อติโคโต โข มายายั ธมฺโม คมฺภีโร ทุทุทโส ทุรฺนุโฬโธ
 สนฺโต ปณฺโฑ อตฺตกฺกวาจโร นิปุโณ ปณฺชิตเวทนีโย...
 ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก
 สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้

นอกจากพระพุทธดำริพาดพิงถึงตรรกที่เกิดขึ้นในสมัยแรกตรัสรู้แล้ว ในคัมภีร์พระสูตรตันปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกต์ ปรากฏบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับวัจจโคตตปริพาชกเกี่ยวกับคติของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว เนื้อหาแห่งบทสนทนานี้เป็นไปในเชิงตรรก และพระพุทธเจ้าก็ตรัสถึงลักษณะแห่งธรรมที่ตรัสรู้อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

วัจจโคตต : ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้
 จะเกิด ณ ที่ไหน

พระพุทธเจ้า : วัจจะ คำว่า “เกิด” ก็ใช้ไม่ได้

วัจจโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่เกิด

พระพุทธเจ้า : คำว่า “ไม่เกิด” ก็ใช้ไม่ได้

วัจจโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ทั้งเกิดและไม่เกิด

พระพุทธเจ้า : คำว่า “ทั้งเกิดและไม่เกิด” ก็ใช้ไม่ได้

วัจจโคตต : ถ้าอย่างนั้น จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่

พระพุทธเจ้า : คำว่า “จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่” ก็ใช้ไม่ได้

เมื่อสนทนากันมาถึงตอนนี้ วัจจโคตตปริพาชกกราบทูลว่า ตัวเขาเองรู้สึกงุนงง หลงไปหมดทุกอย่าง ความเลื่อมใสที่เริ่มจะมีบ้างแล้วในตอนเริ่มสนทนากันก็ได้หายไปหมด พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงสาเหตุที่ทำให้วัจจโคตตปริพาชกงุนงงหลงไปว่า

วัจจะ ควรแล้วที่ท่านจะงุนงง ควรแล้วที่ท่านจะหลงไป เพราะว่า
ธรรมนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัย
แห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้...

พระพุทธดำรินี้แสดงให้เห็นว่า ตรรกวิทยาเป็นวิชาการให้เหตุผลแม้จะเป็นที่นิยมกันในครั้งพุทธกาล แต่ก็ เป็นวิชาการที่ให้บรรลุจุดมุ่งหมายเพียงระดับโลกียะเท่านั้น และไม่สามารถนำวิชาการนี้ไปแสวงหาความจริงระดับโลกุตตระได้ และเป็นที่ยอมรับกันตั้งแต่ต้นแล้วว่า การให้เหตุผลเชิงตรรกวิทยานั้นเสี่ยงต่อการผิดพลาดมาก บางครั้งมีการให้เหตุผลเพื่อลวงคนอื่น นักตรรกวิทยายุคหลังจึงนำเสนอรูปแบบแห่งตรรกบททั้งในด้านที่สมเหตุสมผลและไม่สมเหตุไม่สมผล เพื่อให้คนรุ่นหลังได้ใช้เป็นหลักตัดสินความถูกต้องของเหตุผลที่เสนอออกมา และสิ่งหนึ่งที่ต้องใช้ประกอบในการตัดสินก็คือสามัญญสำนึกและข้อเท็จจริงที่ปรากฏในปัจจุบัน

ในคัมภีร์สุตตนิบาต มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงคำว่า “ตักกะ-ตรรก” ดังนี้

สงฺขาย วตฺถุณี ปมาย พีชํ
สิเนหฺมสุตฺต นานุปฺปเวจฺเจ
ส เว มุณี ชาติชยฺนตฺตสฺสึ
ตฺกุกํ ปหาย น อฺุเปติ สงฺขํ.

ในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายความคำว่า “ตักกะ” ในที่นี้ว่า “ที่เรียก ตักกะ เพราะวิปลาตจากเบื้องต้นและที่สุด เพราะอรรถว่าพื้นเป็นเกลียว”

คัมภีร์ขุททกนิกาย มหาวารวรรค กล่าวถึงคำว่า “ตักกะ” ๒ ลักษณะ คือ

๑. เป็นทิวทัศน์ที่คนกลุ่มหนึ่งสร้างขึ้นมาเพื่อยกตนข่มท่าน

...ตฺกุกํ วิตฺกุกํ สงฺกปฺปํ ตฺกุกยิตฺวา วิตฺกุกยิตฺวา สงฺกปฺปยิตฺวา
ทิวฺฐิตฺตานิ ชเนนฺติ สฺกฺขชเนนฺติ นิพฺพตฺเตนฺติ อภินิพฺพตฺเตนฺติ
ทิวฺฐิตฺตานิ ชเนตฺวา...อภินิพฺพตฺเตตฺวา “มยฺหํ สจฺจํ ตฺยฺหํ มุสา”ติ
เอวมาหฺสุ...

พวกคนที่ตรึกถึงตรรก ปักครุ่นคิดถึงวิตก ปักจิตถึงสังกัปแล้วก็สร้าง

ทิวฐิติ(ทฤษฏี)ขึ้นมา แล้วก็กล่าวอย่างนี้ว่า “ของผมจริง ของท่านเท็จ”...

๒. เป็นประเภทแห่งความครุ่นคิดทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ๙ ประการ คือ

๒.๑ กามวิตก ความครุ่นคิดถึงกาม

๒.๒ พยาบาทวิตก ความครุ่นคิดพยาบาท

๒.๓ วิหีสาวิตก ความครุ่นคิดเบียดเบียน

๒.๔ ญาตีวิตก ความครุ่นคิดถึงญาติ

๒.๕ ชนปทวิตก ความครุ่นเรื่องชนบท

๒.๖ อมรวิตก ความครุ่นคิดถึงความไม่ตาย

๒.๗ ปรานุทตยาปฏิบัติบัญญัติวิตก

ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องที่จะอนุเคราะห์ผู้อื่น

๒.๘ ลากสกุการสิโลกปฏิบัติบัญญัติวิตก

ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องลาก สักการะ และชื่อเสียง

๒.๙ อนวัณฺณุตตติปฏิบัติบัญญัติวิตก

ความครุ่นคิดเกี่ยวกับเรื่องที่จะไม่เห็นตาม ?

ตฤกกาติ นว วิตฤกา กามวิตฤโก พยาบาทวิตฤโก วิหีสาวิตฤโก

...อนวณฺณุตตติปฏิบัติบัญญัติ วิตฤโก อิมะ วุจฺจนฺติ น วิตฤกา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีเรื่องที่แสดงถึงความผิดพลาดอันเกิดจากการใช้หลักตรรกวิทยาคาดคะเนสถานการณ์ เรื่องมีอยู่ว่า สมัยหนึ่ง พ่อค้าเกวียน ๒ กลุ่ม กลุ่มหนึ่งมีบัณฑิตเป็นหัวหน้า อีกกลุ่มหนึ่งมีนักตรรกวิทยาเป็นหัวหน้า ออกเดินทางไปค้าขายยังต่างเมือง แยกหามสัมภาระมีข้าวและน้ำเป็นต้นเดินทางไกลกันดาร ขณะที่กำลังเหน็ดเหนื่อยเพราะแบกหามน้ำและสัมภาระอยู่นั้น มียักษ์ตนหนึ่งแปลงกายเป็นมนุษย์เดินสวนทางมา บันดาลให้ตัวเปียกชุ่มด้วยน้ำพลางกล่าวว่า “พวกท่านจะแบกน้ำไปทำไม ช้างหน้าโน้นเพิ่งมีฝนตกหนัก มีน้ำเจิ่งนองเต็มไปหมดตัวข้าเองเปียกปอนด้วยน้ำ พวกท่านไม่เห็นหรือ” ยักษ์ตนนั้นกล่าวคำนี้แก่พ่อค้าเกวียนทั้ง ๒ กลุ่ม ในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ที่เมื่อพ่อค้าเกวียนทั้ง ๒ กลุ่มได้ฟังคำของยักษ์นั้นแล้ว ปฏิบัติต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถาชาดก กล่าวถึงพวกพ่อค้ากลุ่มที่มีนักตรรกวิทยาเป็นหัวหน้า เชื่อคำของ ยักษ์ที่แปลงร่างเป็นมนุษย์นั้น เพราะเห็นหลักฐานที่ชัดเจนคือ ร่างกายของยักษ์นั้นเปียกปอนด้วย น้ำ จึงใช้หลักตรรกวิทยาคาดคะเนเอา คนกลุ่มนี้คงจะวิเคราะห์แล้วคาดคะเนเอาตามหลักการที่ว่า “คุณสมบัติอย่างหนึ่งของน้ำคือทำให้เปียกชุ่ม เพราะฉะนั้น เมื่อมีความเปียกชุ่ม ย่อมมีน้ำ” ดัง เช่นตรรกบทที่ว่า

ภูเขาลูกนั้นมีไฟ

เพราะมันมีควัน

ทุกสิ่งที่มีควัน ย่อมมีไฟ เช่น ห้องครัว

และทุกสิ่งที่ไม่มีไฟ ย่อมไม่มีควัน เช่น ทะเลสาบ

This hill is fiery

Because it has smoke

**All that has smoke is fiery like a kitchen,
and whatever is not fiery has no smoke,
like a lake.**

(ดู A History of Indian Logic;

Satish Chandra Vidyabhusana, p.290)

เมื่อเชื่อคำของยักษ์ พ่อค้าเกวียนกลุ่มนี้จึงทิ้งกระบะออกน้ำทั้งหมด เพราะหวังจะไปเอน้ำป่าบ่อ หน้า คิดว่าเป็นความเหนียวเปลา่ที่จะหอบหิ้วเอน้ำติดตัวไป เมื่อเดินทางต่อไปก็พบความจริงว่า ไม่มีฝนตก ไม่มีน้ำอย่างที่ยักษ์บอกกล่าว เมื่อไม่มีน้ำดื่ม ทั้งหมดจึงเหน็ดเหนื่อยและล้มตายในที่สุด กลายเป็นเหยื่อของยักษ์ตนนั้น

ส่วนพ่อค้าเกวียนกลุ่มที่มีบัณฑิตเป็นหัวหน้า ไม่เชื่อคำของยักษ์นั้น เพราะพิจารณาเห็น ความผิดสังเกตอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ถ้าหนทางข้างหน้ามีฝนตกจริง ท้องฟ้าจะต้องมีก้อนเมฆ อยู่บ้าง (๒) ร่างกายของยักษ์นั้นเปียกชุ่มด้วยน้ำก็จริง แต่ผมของยักษ์ไม่เปียกเลย ถ้ามีฝนตกจริง ทั่วทุกส่วนของร่างกายต้องเปียกชุ่มด้วยน้ำ บัณฑิตนั้นจึงสั่งให้ผู้ติดตามแบกหามน้ำนั้นต่อไป โดยกล่าวว่า “พวกเราจะต้องหาน้ำในที่ที่พวกเราเห็นน้ำแล้วเท่านั้น” ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดกนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสรุปทรรศนะและปฏิปทาของคน ๒ กลุ่มไว้ดังนี้

อปถุณกั ฐานเมเก พุติยั อามุ ตกุกิกา

เอตทญญาย เมธาวิ ตั คณฺห ยทปถุณกั

บัณฑิตบางพวกกล่าวฐานะที่ไม่ผิด ส่วนนักตรรกทั้งหลาย

กล่าวฐานะที่ ๒ (ฐานะที่ผิด) เมธีชนทราบข้อนั้นแล้ว ฟัง
ถือเอาฐานะที่ไม่ผิดไว้

ฐานะและบทบาทของนักตรรกวิทยา

พอจะกล่าวได้ในระดับหนึ่งว่า นักตรรกวิทยาในสมัยก่อนและสมัยพุทธกาลนั้น มีสถานะ
เป็นนักบวชที่เรียกกันว่า “ปริพาชก”บ้าง เช่น วัจฉโคตตปริพาชก “เดียรถีย์”บ้าง เช่นที่ปรากฏใน
อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน ตอนหนึ่งความว่า

ยถา เตน ชชชูปนเกน สุริยุคฺคมนตรี ปุเรเยว โธภาสิตํ โหติ,
เอวํ ตกฺกเหตุวา วิตกฺกเหตุวา ปริกปฺปนมตฺเตน ทิฏฐินฺนํ คหณโต
“ตกฺกิกา”ติ ลพฺพนาเมหิ ติตฺถิเยหิ โธภาสิตํ อตฺตโน สมยเตเชน
ทีเปตฺวา อธิฏฐิตํ ตาว, ยาว สมฺมาสมฺพุทฺธา โลเก นฺนปฺปชฺชนฺติ,...
ก่อนแต่พระอาทิตย์จะขึ้นมา หิ่งห้อยนั้นย่อมน้องแสงสว่าง ฉนั้นใด
(ลัทธิ/คำสอน)เป็นสิ่งที่พวกเดียรถีย์ผู้ได้นำมาว่า “ตักกิกะ”

เพราะยึดเอาทิฏฐิ(ความเห็น)ด้วยเพียงแต่ตรึกครุ่นคิดแล้วสรุป
ให้รู้งเรื่องแล้ว คือเป็นสิ่งที่พวกเดียรถีย์แสดงด้วยเดช
แห่งลัทธิของตนแล้วให้ดำรงมั่นไว้ได้

ฉนั้นนั้น ตราบเท่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายยังไม่ได้เสด็จอุบัติ...

นอกจากนี้ นักตรรกวิทยาบางคนเป็นพ่อค้า เป็นหัวหน้ากลุ่มพ่อค้าเกวียนที่เป็นคนพาล
มักจะพากลุ่มคนที่ติดตามตนประสบกับปัญหาอุปสรรคเสมอ เพราะใช้หลักตรรกวิทยา ดังเช่นที่
ปรากฏในข้อความตอนต้น

มีคำอยู่ ๓ คำที่มักจะปรากฏด้วยกันเสมอ และเป็นคำที่เกี่ยวกับตรรกวิทยา คือ (๑)ตักกิ
(๒)ลาภี และ(๓)วิมังสี

คำว่า “ตักกิ” เป็นคุณนาม แสดงลักษณะของบุคคลผู้มักตรึกครุ่นคิด ชอบวิพากษ์วิจารณ์
โลกและปรากฏการณ์อยู่เสมอ ในคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิทาย สีลขันธวรรค พระอรรถกถาจารย์
อธิบายลักษณะแห่งนักตรรกว่า

ตกฺกยตีติ ตกฺกึ, ตกฺโก วา อสุส อตฺถิติ ตกฺกึ,
ตกฺกเหตุวา วิตกฺกเหตุวา ทิฏฐิคาหิโน เอตํ อธิวณฺ

ผู้ชอบตรึก ชื่อว่า ตักกี

อีกอย่างหนึ่ง ผู้นั้นมีความตรึก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตักกี

ในคัมภีร์ที่หมินกาย สีลขันธวรรค ให้นิยามไว้หลายนัย คำว่า “ตักกี” นี้เป็นชื่อเรียกบุคคลผู้ชอบตรึก วิพากษ์วิจารณ์ หยั่งปรากฏการณ์แล้วยึดเอาทิวฐิ(ความเห็น)ตามที่ตนสรุป เป็นพวกสัสตวาทะ บัญญัติอัตราและโลกว่าเที่ยงก็มี เป็นพวกเอกัจจสัสตวาทะ เอกัจจอัสตวาทะ บัญญัติอัตราและโลกว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยงก็มี เป็นพวกอันตานั้นติกะ บัญญัติว่าโลกมีที่สุดไม่มีที่สุดก็มี เป็นพวกอธิจสมุปันนิกะ บัญญัติอัตราและโลกว่าเกิดขึ้นลอยๆโดยไม่มีสาเหตุก็มี

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ บุคคลกลุ่มนี้จะครุ่นคิดเรื่องอรูปฌานอยู่ตลอดเวลา และถือว่า อรูปฌานเป็นเหตุที่จะทำให้ตนไปเกิดอรูปภพ แม้ในเวลาปฏิบัติดีปฏิบัติชอบก็ตั้งความหวังที่จะไปเกิดอรูปภพนั้น ในที่นี้จะแบ่งลาก็บุคคลเป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑)กลุ่มที่ได้รูปฌาน ไม่มีความสงสัยในรูปภพ แต่ยังมีความสงสัยในอรูปภพอยู่ (๒)กลุ่มที่ได้สมาบัติ ๘(คือได้ทั้งรูปฌานและอรูปฌาน) ไม่มีความสงสัยในอรูปภพ แต่มีความสงสัยในพระนิพพาน ดังข้ออรรถกถาหมินกาย อุปริปัญญาสค์ ความว่า

ลาก็ นาม รูปาวจรชุกฉานลาก็. ตสฺส รูปาวจเร กงฺขา นตฺถิ,
 อรูปาวจรโลกิ อตฺถิ. โส “อหํ อารูปุปฺปา อตฺถิตฺติ วทฺหนฺตฺวานปี
 นตฺถิตฺติ วทฺหนฺตฺวานปี สุณามิ. อตฺถิ นตฺถิตฺติ ปน น ชานามิ.
 จตฺตตฺตชุกฉานํ ปทฺฐฐานํ กตฺวา อรูปาวจรชุกฉานํ นิพฺพตฺเตสฺสสามิ.
 สเจ อรูปุปฺปา อตฺถิ, ตตฺถ นิพฺพตฺเตสฺสสามิ, สเจ นตฺถิ,
 รูปาวจรพฺรหฺมโลกิ นิพฺพตฺติสฺสสามิ. เอวํ เม อปฺนฺณโก ฌมฺโม
 อปฺนฺณโกว อวิรุทฺโหว ภวิสฺสตีติ ตถา ปฏิปชฺชติ.

ที่ชื่อว่า ลาก็ ได้แก่บุคคลผู้ได้รูปาวจรฌาน

เขาไม่มีความสงสัยในรูปาวจรโลก แต่มีความสงสัยในอรูปาวจรโลก

เขาปฏิบัติอยู่อย่างนั้นด้วยคิดว่า เราได้ยินคนทั้งหลายกล่าวว่า

อรูปโลกมีอยู่ ดั่งนี้ก็มี กล่าววว่า อรูปโลกไม่มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี

แต่เราเองไม่รู้วว่า อรูปโลกมีอยู่หรือไม่มีอยู่

เรากระทำฌานที่ ๔ ให้เป็นปทฐฐานแล้ว จักทำอรูปาวจรฌานให้เกิด

ถ้าอรุณโลกมีอยู่ เราก็จักบังเกิดในอรุณโลกนั้น
 ถ้าไม่มี เราก็จักบังเกิดในรูปาวจรพรหมโลก
 ด้วยอาการอย่างนี้ ธรรมของเราก็จักไม่มีผิด ไม่เสียหาย
 ลาภี นาม อฏฐุสสมาปตติลาภี. ตสฺส อารุบุเป กงฺขา นตฺถิ,
 นิพฺพานเ อตฺถิ. โส “อหํ นิโรธเ อตฺถิตฺติปิ นตฺถิตฺติปิ สุณามิ,
 สยํ น ชานามิ, สสมาปตฺติปาทกํ กตฺวา วิปฺสฺสนํ วฑฺฒเสสุสสามิ,
 สเจ นิโรธเ ภวิสฺสติ, อรหตฺตํ ปตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสามิ,
 โน เจ ภวิสฺสติ, อารุบุเป นิพฺพตฺติสฺสามิ”ติ เอวํ ปฏฺวิปชฺชติ
 ที่ชื่อว่า ลาภี ได้แก่ ผู้ได้สมาบัติ ๘ ไม่มีความสงสัยในอรุณภาพ
 แต่มีความสงสัยในพระนิพพาน เขาปฏิบัติ(ธรรม)ด้วยคิดอย่างนี้ว่า
 “เราได้ฟังว่า นิโรธ(ความดับ)มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี นิโรธไม่มีอยู่ ดั่งนี้ก็มี
 แต่เราไม่รู้ด้วยตัวเอง เรากระทำสมาบัติให้ป็นพื้นฐาน ให้วิปัสสนา
 เกิดขึ้น ถ้านิโรธมี ก็จักบรรลอรหัตตผล ปรินิพพาน ถ้านิโรธไม่มี
 ก็จักไปบังเกิดในอรุณภาพ”

ตักกีนุคคลก็แบ่งเป็น ๒ กลุ่มเช่นเดียวกัน คือ (๑)กลุ่มที่ไม่ได้ฌาน ไม่มีความสงสัยในอรุณภาพ แต่มีความสงสัยในอรุณภาพ (๒)กลุ่มที่ไม่ได้สมาบัติแม้แต่อย่างเดียว ไม่มีความสงสัยในอรุณภาพ แต่มีความสงสัยในภวนิโรธ(ความดับแห่งภพ) ดังข้อคัมภีร์อรรถกถาัมชฌมินิกาย อุปริปัณณาสกั ความว่า

ตทกฺกึ ปน อปฺปฏิลทฺตชฺชฌานเ, ตสฺสาปี รุพชฺชฌานเ กงฺขา นตฺถิ,
 อรุณโลกเ ปน อตฺถิ. โส “อหํ อารุบุปา อตฺถิตฺติ วทฺนฺตานปี
 นตฺถิตฺติ วทฺนฺตานปี สุณามิ, อตฺถิ นตฺถิตฺติ ปน น ชานามิ,
 กสิณปริกมฺมํ กตฺวา จตฺตตฺตชฺชฌานํ นิพฺพตฺเตตฺตวา ตํ ปทฺฐฐานํ กตฺวา
 อรุณาวจรชฺชฌานานิ นิพฺพตฺเตตฺตสามิ, สเจ อรุบุปา อตฺถิ, ตตฺถ....
 ตักกีนุคคลที่ไม่ได้ฌาน ไม่มีความสงสัยในรูปฌาน แต่มีความสงสัย
 ในอรุณโลก เขาปฏิบัติธรรมด้วยคิดอย่างนี้ว่า “เราฟังคนทั้งหลาย
 พูดว่า อรุณโลกมีอยู่ ดั่งนี้บ้าง อรุณโลกไม่มีอยู่ ดั่งนี้บ้าง แต่เราไม่รู้
 ว่า อรุณโลกมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ เรากระทำการบริกรรมกสิณ ให้ฌานที่ ๔

เกิดขึ้น กระทบงานที่ ๔ นั้นให้เป็นที่พื้นฐาน ให้รูปาวจรมานเกิด
ถ้ารูปโลกมีอยู่ เราก็จะไปเกิดในรูปโลกนั้น...

ตักกึ ปน เอกสมาปตติยาปี น ลากิ,

อารูปเป ปนสฺส กงฺขา นตฺถิ,

ภวนิโรธ อตฺถิ, โส “อหํ นิโรโธ อตฺถิตีปิ นตฺถิตีปิ สฺณามิ, สยํ น

ซานามิ, กสิณปริกมฺมํ กตฺวา อญฺญสฺมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺตฺวา

สมาปตฺติปทฺฐานํ วิปสฺสนํ วฑฺฒเสสฺสามิ, สเจ นิโรโธ ภวิสฺสตี,

อรรหตฺตํ ปตฺตฺวา ปรีนิพฺพายิสฺสามิ, โน เจ ภวิสฺสตี, อารูปเป

นิพฺพตฺตีสฺสามิ”ติ เอวํ ปฏิปชฺชตี

ตักกึบุคคลแม้ไม่ได้สมาบัติอย่างหนึ่งก็ไม่มี ความสงสัยในรูปภพ

แต่มีความสงสัยในภวนิโรธ(ความดับแห่งภพ) เขาปฏิบัติธรรมด้วยคิด

อย่างนี้ว่า “เราได้ฟังว่า นิโรธมีอยู่ ดั่งนี้บ้าง นิโรธไม่มีอยู่ ดั่งนี้บ้าง

แต่เราไม่รู้ด้วยตัวเอง เรากระทำกสิณบริกรรม ให้สมาบัติ ๘ เกิด

เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นที่พื้นฐาน ถ้านิโรธมี จักบรรลุอรหัตตผล

ปรีนิพพาน ถ้านิโรธไม่มี เราก็จักไปเกิดในรูปภพ”

นอกจากคำว่า “ตักกึ” ที่ปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถ
กถา ยังมีคำว่า “ตักกิกะ” มีความหมายเหมือนกับตักกึ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก
และคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัสมิทามรรรคว่า

ตฺถเกน วทฺหฺตตีติ ตฺถกิกกา. เต หิ ทิฏฺฐิคติกา สภาวปฏิเวธปญฺญา

อภาวา เกวลํ ตฺถเกน วตฺตฺนตฺติ. เยปิ จ ฌานลาภิโน

อภิญญาลาภิโน วา ทิฏฺฐี คณฺหฺนตี,

เตปิ ตฺถเกตฺตฺวา คณฺโธ ตฺถกิกกา เอว.

คนเหล่าใดยอมพูดด้วยตรรก เพราะเหตุนั้น คนเหล่านั้นชื่อว่า ตักกิกะ

ก็คนเหล่านั้น ยึดมั่นอยู่ด้วยทิฏฐิ ดำเนินชีวิตด้วยตรรกอย่างเดียว

เพราะไม่มีปัญญาที่แจ่มแจ้งสภาวะได้

อนึ่ง คนเหล่าใดผู้ได้ฌานหรือได้ภิญญา ยึดมั่นทิฏฐิ แม้คนเหล่านั้น

ก็ชื่อว่า ตักกิกะเหมือนกัน เพราะตรรกวิจารณ์แล้วยึดถือ

พวกตักกิกะคือกลุ่มบุคคลที่ชอบตรีกวิพากษ์วิจารณ์ปรากฏการณ์ แต่ทิวฐิหรือความเห็น
ของพวกตักกิกะมักจะเป็นสิ่งที่ชั่ว วิปริต และเอียงไปข้างมิจฉาทิวฐิ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถ
กถาขุททกนิกาย อุทาน

ตักกิกกา หิ อยาถาวลทุฏิกตาย ทุฏทิวฐิ
มิจฉาภินิวฐิติวฐิกกา วิปริตทสุสนา
ตัม ทิวฐิ อนิสสุชชิตฺวา สํสารทุขโต น กทาจิปี มุจฺจนฺติ
ก็พวกตักกิกะ ชื่อว่ามีทิวฐิชั่ว มีทิวฐิที่เอียงไปข้างมิจฉาทิวฐิ
มีทรรศนะวิปริต เพราะมีลัทธิไม่ตรงตามความจริง ไม่สละทิวฐินั้น
จึงไม่พ้นจากทุกข์ในสงสารแม้ในกาลไหน ๆ

พวก “ตักกิก” และ “ตักกิกะ” เป็นกลุ่มคนที่มีความเชี่ยวชาญในการให้เหตุผล พอ
สันนิษฐานได้ในระดับหนึ่งว่า คนกลุ่มนี้เป็นศาสนิกของพระพุทธศาสนาบ้าง เป็นศาสนิกของเซน
บ้าง เป็นศาสนิกของพราหมณ์บ้าง บางพวกก็เป็นคนกลุ่มคนที่แยกตัวจากศาสนิกเหล่านั้น แล้ว
ตั้งกลุ่มขึ้นมาใหม่ บางพวกก็ไม่ใช่นักตรรกวิทยาตามที่เข้าใจกันโดยทั่วไป แต่จะมีลักษณะเหมือน
พวกโซฟิสต์(Sophist)ซึ่งเป็นพวกที่ชอบพูดแบบเล่นสำนวนโวหาร พูดตลปเตลย

ต่อไปมาพิจารณาคำว่า “วิมังสี” คำนี้เป็นคุณนามแสดงลักษณะของบุคคลผู้มักจะหยั่งดู
ปรากฏการณ์ต่าง ๆ คนกลุ่มนี้ชอบที่จะวิเคราะห์วิจารณ์ความเป็นไปของโลกอละชีวิตที่ไม่สามารถ
ประจักษ์ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ทำตัวเป็นผู้รอบรู้ทุกอย่าง เมื่อวิเคราะห์แล้วก็สรุปเอา
เป็นทิวฐิ(ทฤษฎี) ยึดมั่นอยู่ในทิวฐินั้น จัดเป็นพวกทิวฐิปาทานอีกพวกหนึ่ง ดังข้อความในคัมภีร์
อรรถกถา ที่ขนิกา ยลขันธวรรคว่า

วิมังสาย สมมฺนาคโตติ วิมังสี.

วิมังสา นาม ตฺลนา รุจฺจนา ขมฺนา.

ยถา หิ บุริโส ยญฺฐิยา อุทกัม วิมังสีตฺวา วิมังสีตฺวา โอตฺรติ,
เอวเมว โย ตฺลยิตฺวา รุจฺจิตฺวา ขมาเปตฺวา ทิวฐิ คณฺหาติ,
โส “วิมังสี”ติ เวทิตพฺโพ.

บุคคลผู้ประกอบด้วยการหยั่งดูหรือการไตร่ตรองดู ชื่อว่า วิมังสี
ที่ชื่อว่า วิมังสา ได้แก่ การหยั่งดู ความพอใจ ความเห็นชอบ
เปรียบเหมือนบุรุษเอาไม้เท้าหยั่งดู(ความลึกของ)น้ำแล้วจึงก้าวลงไป

ฉันใด วิมังสีบุคคลก็ฉันนั้น หยั่งดู พอใจ เห็นชอบแล้ว
จึงยึดเอาความเห็นนั้น

ประเภทของนักตรรกวิทยา

ในคัมภีร์อรรถกถาที่สมนิกาย สีลขันธวรรคกล่าวถึงนักตรรกมี ๔ ประเภท คือ

๑. อนุสสติกะ ได้แก่ บุคคลที่พอได้ฟังคำกล่าวว่า “สัตว์ตายแล้วเกิด โลกหน้ามีจริง นรกสวรรค์มีจริง” หรือพอได้ฟังคำกล่าวเป็นต้นว่า “พระเวสสันดรในชาติก่อนนั้น ก็คือพระผู้มีพระภาคในกาลบัดนี้” ก็ตรึกพิจารณายึดเอาความเห็นว่า “อัตตาเที่ยง”

๒. ชาติสสระ ได้แก่ บุคคลที่พอระลึกชาติได้ ๒-๓ ชาติ ก็ตรึกพิจารณาไปว่า “เรานั้นเองได้มีแล้วในภพชื่อนั้นในกาลก่อน เพราะฉะนั้น อัตตาจึงเที่ยง”

๓. ลากิ ได้แก่ บุคคลที่ได้รู้ปาวจรฆาน เสวยสุขอยู่เป็นนิตย์ จึงตรึกพิจารณาว่า “ในบัดนี้ อัตตาของเราเป็นสุข ฉันใด แม้ในอดีต อัตตาก็ได้มีแล้ว ฉันนั้น แม้ในอนาคต อัตตาก็จักเป็นอย่างนี้”

๔. สุธตักกิกะ ได้แก่ บุคคลที่ยึดถือด้วยเพียงแต่ตรึกพิจารณาว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี”

ในคัมภีร์อรรถกถาที่สมนิกาย มหาวรรค ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมก็คือ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คำว่า “ลากิ” และ “ตักกิ” มักจะปรากฏอยู่ร่วมกัน คำทั้ง ๒ นี้เป็นคำเรียกบุคคลกลุ่มเดียวกัน แต่อยู่ในระดับต่างกัน พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ลากิบุคคลมี ๔ ประเภท อันตวาสสิก(ศิษย์)ของลากิบุคคลก็มี ๔ ประเภท ตักกิกบุคคล(หรือตักกิ)มี ๔ ประเภท อันตวาสกของตักกิกบุคคลก็มี ๔ ประเภท รวมเป็น ๑๖ ประเภท”

ถามว่า “เพราะเหตุไร พระอรรถกถาจารย์จึงนิยมจัดบุคคลเหล่านี้เป็นกลุ่ม ?”

วิเคราะห์ดูจากข้อความทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว น่าจะเป็นเพราะว่า คนพวกนี้ค่อนข้างจะยึดถือทิฐิของตนอย่างสุดโต่ง เรื่องใดก็ตามที่ตัวเองตรึกพิจารณาแล้วสรุปลงเป็นทิฐิแล้ว จะไม่ยอมละเลิกง่าย ๆ แม้จะมีใครมากล่าวห้ำหั่นก็ไม่ยอมเชื่อ เมื่อต่างคนต่างยึดมั่นถือมั่นทิฐิอย่างนี้ เป็นธรรมดาอยู่เองที่ต้องมีการแบ่งเป็นก๊กเป็นเหล่า แม้แต่ศิษย์กับอาจารย์ก็ยังแบ่งกลุ่มกันอยู่

ลากิบุคคลเป็น ๑ ใน ๔ ประเภทของตักกิกบุคคล นอกจากนี้ ทิฐิของตักกิกกับลากิก็ต่างกันเล็กน้อย คือ พวกลากิยึดถือสัจรูปว่า “เป็นัตตา” นอกจากนี้ยังบัญญัติอรูปธรรมทั้งหมดยกเว้น

สัญญาพันธ์ว่า “เป็นอตตตา” ส่วนตักก็บุคคลเป็นพวกที่มักแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับอตตตา เช่น ยึดทั้งกรขรูปและกสิณรูปว่า “เป็นอตตตา” แล้วสรุปเอาเป็นทฤษฎีว่า “อตตตาเที่ยง” จากทรรศนะในลักษณะนี้ พอสรุปได้ว่า คนทั้ง ๒ กลุ่มนี้เป็นพวกความคิดสุดโต่ง ไม่เป็นพวกสัสสตทฤษฎีก็เป็นพวกอุจเฉททฤษฎี

นักตรรกวิทยา ๔ ประเภท พิจารณาอย่างผิวเผินแล้ว ดูเหมือนว่า พวกสุทธตักกิกะจะเป็นกลุ่มที่น่าเชื่อถือมากที่สุด เพราะตรรกวิจารณ์ปรากฏการณ์โดยอิงอาศัยหลักปรัชญาสมุปบาทที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี” แต่ความจริงไม่ได้เป็นเช่นนั้นทั้งหมด พวกสุทธตักกิกะใช้หลักปรัชญาสมุปบาทจริง แต่ก็ยังเป็นเพียงมุ่งที่จะใช้หลักการนี้โดยไม่ได้พิจารณาองค์ประกอบอื่นด้วยในกาลบางครั้ง

มหาปเทศ ๔ ทางพระวินัย

๑. ข้อมูลเชิงตรรกวิทยาที่ไม่ได้จัดระบบ

ภิกษุผู้มีศีลดีงามเกิดความสงสัยว่า “สิ่งใดหนอพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต สิ่งใดหนอไม่ได้ทรงอนุญาตไว้” พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนี้ จึงทรงวางหลักตัดสินสิ่งที่ควรและไม่ควร เรียกว่า “มหาปเทศ” มี ๔ ประการ คือ(วิ.ม.๕/๙๒/๑๓๑)

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า “ไม่ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร ให้ตัดสินสิ่งนั้นว่า “ไม่ควร”

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่า “ไม่ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร ให้ตัดสินสิ่งนั้นว่า “ควร”

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า “ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร ให้ตัดสินสิ่งนั้นว่า “ไม่ควร”

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่า “ควร” แต่อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร ให้ตัดสินสิ่งนั้นว่า “ควร”

พระผู้มีพระภาคทรงวางหลักตัดสินนี้ไว้ พุทธประสงค์ก็เพื่อให้ภิกษุสงฆ์ใช้พิจารณาตัดสินเรื่องของตัวเองของฉันเป็นหลัก เช่น วัณณชาติ ๗ ชนิด คือ

๑. ข้าวสาลี ๒. ข้าวจ้าว ๓. หญ้ากับแก้ว ๔. ข้าวละมาน

๕. ลูกเดือย ๖. ข้าวเหนียว ๗. ข้าวฟ่าง

ทั้งหมดนี้เป็น “ยาวกาลิก” ทรงห้ามฉันในเวลาวิกาล

ส่วนมหาดผล ๙ ชนิด คือ

๑. ตาล	๒. มะพร้าว	๓. ขนุนธรรมดา
๔. ขนุนลำปะลอส	๕. บวบ	๖. พักเขียว
๗. แดงกวา	๘. แดงโม	๙. พักทอง

รวมทั้งอุปรัณณาชาติทั้งหมด เช่น ถั่วเขียว ถั่วราชมาศ งา พืชผักที่กินหลังภัตตาหาร แม้จะไม่ได้ทรงห้ามไม่ให้อันในเวลาวิกาล แต่อุณโณมเข้ากับธัญญาชาติ ๗ ชนิดนั้น จึงจัดเป็นยาวกาลิก ไม่ควรฉันในเวลาวิกาลด้วย สรุปลงเป็นตรรกบทแบบนินัยได้ดังนี้

ธัญญาชาติ ๗ = **A**, มหาดผล ๙ = **B**, ยาวกาลิก = **C**

$A = C$

$B = A$

Therefore $B = C$

ธัญญาชาติ ๗ เป็น ยาวกาลิก

มหาดผล ๙ อนุโลมเข้ากับ ธัญญาชาติ ๗

เพราะฉะนั้น มหาดผล ๙ เป็น ยาวกาลิก

น้ำอัฐฐาน = **A**, น้ำผลหว่าป็นต้น = **B**, ยามกาลิก = **C**

$A = C$

$B = A$

Therefore $B = A$

น้ำอัฐฐาน เป็น ยามกาลิก

น้ำผลหว่าป็นต้น อนุโลมเข้ากับ น้ำอัฐฐาน

เพราะฉะนั้น น้ำผลหว่าป็นต้น เป็น ยามกาลิก

พรหมชาลสูตร

: พระสูตรที่ให้ภาพเกี่ยวกับสถานะและบทบาทของนักตรรกวิทยา

ในพรหมชาลสูตร ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มีข้อความที่กล่าวถึงพวกสมณะและพราหมณ์กลุ่มหนึ่งผู้มีชื่อเรียกว่า “ตักกิ”(Argumentationists) และ “วีมังสี”(Casuists) เป็นพวกที่ชอบการโต้เถียง การพูดเล่นสำนวนโวหารเพื่อแสดงเหตุผลแนวคิดของตนในเรื่องต่าง ๆ พวกสมณะและพราหมณ์เหล่านี้ จากมุมมองเชิงปรัชญา แบ่งออกเป็นกลุ่ม

ต่าง ๆ เช่น สัสสตวาที, เอกัจจสัสสตวาที, อันตานั้นติกวาที, อมราวิกเขปิกวาที, อธิจจสมุปบัน
วาที, สัญญิวาที, อสัญญิวาที, เนวสัญญินาสัญญิวาที อัจเฉทวาที และทิวฐฐัมมนิพพานวาที

พวกสัสสตวาทีเป็นต้นนี้ มักกล่าวอ้างทฤษฎีต่าง ๆ ตามความเชื่อถือของตน พวกเขา
หมกมุ่นอยู่กับตรรกะและการวิพากษ์วิจารณ์ และกล่าวสรุปความเห็นของพวกเขาด้วยตัวเอง ถือ
เป็นผู้พ่ายแพ้เพราะต้องเหน็ดเหนื่อยอยู่กับการวิพากษ์วิจารณ์ทฤษฎี ไม่สามารถทำที่สุดทุกข์ได้
รายละเอียดเกี่ยวกับตักกีกบุคคล ลากีบุคคล และวิมังสีบุคคล ได้กล่าวไว้ในตอนต้น

อนุমানสูตร

: แสดงความหมายของคำว่า “อนุমান” ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

คำว่า “อนุমান” ที่ปรากฏในอนุমানสูตรนั้น มีความหมายเท่ากับคำว่า “ปัจจเวกขณะ”
แปลว่า ตรววจสอบพิจารณา ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวสอนภิกษุทั้งหลายให้อนุমানตนด้วย
ตนเองเพื่อตรวจสอบว่าจะเป็นที่รักหรือไม่เป็นที่รักของผู้อื่นได้อย่างไร ดังที่ปรากฏในคัมภีร์มัชฌิม
นิกาย มูลปัดถนาศกตคณหนึ่งว่า

ตตุราวุโส ภิกขุณา อตตุนาว อตตทานัน เหว ออนุมานิตพัพพิ
“โย ขุวายนํ ปุคฺคโล ปาปิจฺโฉ ปาปิگانัน อิจฺฉานัน วสฺสคโต
อโย เม ปุคฺคโล อปฺปิโย อมฺนาโป อหฺนุเจว โข ปนสฺสํ
ปาปิจฺโฉ ปาปิگانัน อิจฺฉานัน วสฺสคโต อหํ ปสฺสํ ปเรสํ
อปฺปิจฺโฉ อมฺนาโป”

ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุพึงอนุমানตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า
“บุคคลผู้มีความปรารถนาชั่ว ตกอยู่ในอำนาจแห่งความ
ปรารถนาชั่ว ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของเรา
เราเองก็เหมือนกัน ถ้ามีความปรารถนาชั่ว ตกอยู่ในอำนาจ
แห่งความปรารถนาชั่ว ก็ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจ
ของคนเหล่าอื่น”

คำว่า “อนุমান” ที่ปรากฏในอนุমানสูตรนี้มีนัยต่างจากความหมายตามที่เข้าใจกัน
โดยทั่วไปในวิชาตรรกวิทยา คำว่า “อนุমান” ในวิชาตรรกวิทยานั้น หมายถึง กระบวนการที่ทำให้
ได้รับความรู้บางอย่างหนึ่งโดยอาศัยความรู้อีกอย่างหนึ่ง ตามทฤษฎีของปรัชญาตะวันตก หมายถึง
วิธีรู้สิ่งหนึ่งโดยอาศัยความรู้อื่นเป็นตัวกลาง คือ เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นโดยสรุปจากความรู้อื่นหรือ

จากข้อมูลอื่น การนิรนัย(Deduction)เป็นการอนุมานประเภทหนึ่ง การอุปนัย (Induction)ก็เป็นการอนุมานประเภทหนึ่ง

ชี้จันทรวรรคแห่งอุทาน

： แสดงทิวัญญะของพวกตรรกวิทยาก่อนสมัยพุทธกาล

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า
 เอรวิ โอภาสิตเมว ติตถุถิยานัน
 ยาว สมุมาสมพุทธา โลเก นุปปชฺชนนฺติ
 น ตกุกิกะ สุชฺฌนนฺติ น จาปี สาวกา
 พุทฺธิญฺญี น ทุกุขา ปมฺมุจเร
 พวกเดียรถีย์กล่าวสอนโฆษณาอยู่อย่างนี้
 ตราบเท่าเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติ
 พวกตักกิกะย่อมไม่บริสุทธ์ และแม้พวกสาวก(ของพวกเขา)
 ก็ไม่บริสุทธ์ คนมีทิวัญญะก็ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้

ในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงบทบาทของคนกลุ่มนี้ว่า เป็นพวกที่มีความโดดเด่นในเชิงวิชาการ โดยเฉพาะการโต้เถียง การให้เหตุผลเชิงตรรก แต่เป็น ความโดดเด่นเพียงชั่วคราวระยะเวลาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่ได้เสด็จอุบัติขึ้นเท่านั้น หลังจากนั้น ก็ซบเซาเหมือนหิ่งห้อยที่อัปลแสง เหมือนลูกศรที่ถูกยิงไปในเวลากลางคืน ย่อมไม่ปรากฏให้เห็น คนพวกนี้แม้จะมีธรรมวินัยก็เป็นสิ่งที่กล่าวไว้ไม่ดี เป็นพวกที่เว้นจากสัมมาปฏิบัติ จึงไม่สามารถก้าว พ้นจากสังสารวัฏได้

คัมภีร์กถาวัตถุ

： ภาพแห่งตรรกวิทยาเชิงพุทธในสมัยพระเจ้าอโศก

คัมภีร์กถาวัตถุไม่มีคำว่า “ตักกิกะ, ลากิ, วิมังสี” หรือ “ตักกิกะ” แต่เป็นที่ยอมรับกัน โดยทั่วไปว่า คัมภีร์กถาวัตถุว่าด้วยวิธีการแสดงเหตุผลเชิงตรรกโต้ตอบกัน ซึ่งถือว่าเป็นแบบอย่าง แห่งวิธีการให้เหตุผลที่ใช้กันอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศก เป็นคำโต้ตอบระหว่างฝ่ายเถรวาทินซึ่ง

เป็นผู้ถามที่ไม่ยอมรับความมีอยู่แห่งอัตตา(Soul)หรือบุคคล กับลัทธิต่าง ๆ นอกพระพุทธศาสนา และแม้กับกลุ่มต่างๆในพระพุทธศาสนาเองที่แยกตัวออกไป ซึ่งเป็นผู้ตอบที่กล่าวอ้างว่าสัจภาวะอันแท้จริงก็คืออัตตาหรือบุคคล ทั้ง ๒ ฝ่ายใช้หลักตรรกะในการโต้ตอบกัน หัวข้อสำคัญที่เป็นหลักในการอภิปรายโต้ตอบกันมีอยู่ ๒๑๙ เรื่อง เช่น

เถรวาทิน : บุคคลย่อมเป็นที่รู้จักกันได้โดยความหมายแห่งสิ่งแท้จริงหรือ ?

บุคคลวาทิน : ใช่แล้ว

เถรวาทิน : บุคคลย่อมเป็นที่รู้จักกันได้โดยทำนองเดียวกันกับสิ่งแท้จริงหรือ ?

บุคคลวาทิน : ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

เถรวาทิน : จงยอมรับความพ่ายแพ้ของท่านเถิด

อีกตัวอย่างหนึ่ง

ถาม : ชั้นทั้งหลายเป็นอดีต ได้ไหม ?

ตอบ : ได้

ถาม : อายตนะ ๓๓ เป็นอดีต ได้ไหม ?

ตอบ : ได้

ถาม : อดีตมีอยู่ ไหม ?

ตอบ : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

ตรรกวิทยาในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต

การสังคายนาของฝ่ายสันสกฤต ที่ชาลันธร ภายใต้การดำเนินการของท่านปาร์ศวะและท่านวสุมิตร โดยพระเจ้ากนิษกะทรงให้ความอุปถัมภ์นั้น มีพระสงฆ์ ๕๐๐ รูปมาร่วมประชุม และได้แต่งคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกบาลีเป็นภาษาสันสกฤต ๓ เล่ม คือ

๑. สูตรอุปเทศ อธิบายพระสูตรตันตปิฎก

๒. วินัยวิภาษา อธิบายพระวินัยปิฎก

๓. อภิธรรมวิภาษา อธิบายพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์ทั้ง ๓ นี้ถือเป็นหลักฐานชั้นต้นแห่งมหายาน ก่อนรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ ไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนาเล่มใดที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤต แต่หลังจากยุคของพระเจ้ากนิษกะแล้ว มี

วรรณคดีพระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตเกิดขึ้นมาก และมีเนื้อหาครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ รวมทั้งตรรกวิทยาด้วย

ลลิตวิสตร วรรณคดีเล่มนี้สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นก่อน ค.ศ. ๒๕๐ เป็นหนึ่งในบรรดา “นวธรรม” วรรณคดีเล่มนี้กล่าวถึงตรรกศาสตร์ภายใต้หัวข้อว่า “เหตุวิทยา” พร้อมกับกล่าวถึงทฤษฎีของสังขยา โยคะ ไวเศสิกะ เป็นต้น

ล้งกาวตารสูตร ถือว่าเป็นวรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์มากในฐานะเป็นหนึ่งในบรรดา “นวธรรม” อายุที่แน่นอนของวรรณกรรมชิ้นนี้ยังไม่มีใครรู้แน่ชัด สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นประมาณปี ค.ศ.๓๐๐ เพราะมีข้อความกล่าวถึงสำนักนอกรีตทั้ง ๔ คือ (๑)สังขยา ซึ่งเป็นสำนักที่เชื่อในความเป็นหนึ่งเดียว (๒)ไวเศสิกะ ซึ่งเชื่อในความแตกต่าง (๓)นิครันตปุตระ ซึ่งเชื่อทั้งในความเป็นหนึ่งเดียวและความแตกต่าง และ(๔)ชญาติปุตระ ซึ่งไม่เชื่ออะไรเลย แต่ท่านอารยทเวะปฏิเสธข้อมูลนี้ ประมาณปี ค.ศ.๔๔๓ ได้มีการแปลล้งกาวตารสูตรเป็นภาษาจีน

ล้งกาวตารสูตรกล่าวถึงพวก“นยายิกะ”(Logicians)และพวกตักกิกะ(สันสกฤต: ตารกิกะ=Dialecticians) ในบทที่ ๑๐ แห่งล้งกาวตารสูตรนี้ กล่าวถึงพวก “ตักกิกะ”ว่า

บทสรุป

วิเคราะห์จากข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว พอสรุปได้ในขั้นนี้ว่า วิชาตรรกวิทยารุ่งเรืองพอสมควรแล้วในอินเดียก่อนพุทธกาล สมัยพุทธกาล และหลังพุทธกาล โดยเฉพาะหลังพุทธกาล ได้มีนักปราชญ์หลายท่านได้จัดวิชาตรรกวิทยาให้เป็นระบบ เจ้าแห่งความคิดก็แบ่งเป็นสำนักต่าง ๆ พอจะแบ่งยุคแห่งตรรกวิทยาได้เป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคโบราณ ประมาณ ๖๕๐ ปีก่อน ค.ศ.-ค.ศ.๑๐๐ ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ“นยายสูตร” แต่งโดย อักษปาทะ เคาตมะ(Aksapada Gautama)และมีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้จำนวน ๑๓ เล่ม

๒. ยุคกลาง ประมาณ ค.ศ. ๑๐๐-๑๒๐๐ ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ “ประมาณสมุจยะ” แต่งโดย ทิศนาคะ(Dignaga)และมีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้จำนวน ๑๒ เล่ม

๓. ยุคใหม่ ประมาณตั้งแต่ ค.ศ. ๙๐๐ เป็นต้นมา ในยุคนี้มีตำราตรรกวิทยาที่มีชื่อเสียงมากคือ “ตัตตวจินตามณี” แต่งโดย คังเคสะ(Gangesa) มีผู้แต่งอรรถกถาอธิบายหนังสือเล่มนี้

จำนวน ๑๖ เล่ม มีผู้แต่งฎีกาอธิบายความเพิ่มเติมอีก ๑๙ เล่ม และมีหนังสือประเภทอภิธานศัพท์ประกอบอีก ๓ เล่ม

เนื้อหาในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้จะไม่ได้กล่าวถึงวิชาตรรกวิทยาโดยตรง แต่มีเนื้อหาหลายตอนที่มีนัยเชิงตรรก ถ้ามีการวิเคราะห์แล้วจัดระบบออกมา จะเห็นภาพได้ชัดเจนมากขึ้น แต่นักปราชญ์ฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทหลายท่านก็ไม่นิยมที่จะให้ทำอย่างที่ว่านี้ เพราะอาจทำให้เกิดความไขว้เขวในหลักพุทธธรรมได้

สมัยพุทธกาล พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นยอดแห่งนักตรรกวิทยา โดยไม่ต้องสงสัย แต่หลังจากพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระเถระที่มีชื่อเสียงทางด้านตรรกวิทยาคือท่านพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระ ผู้เป็นปฐนียบุคคลในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช หลังจากนั้นมา ท่านพระนาคเสนผู้สนทนาธรรมโต้ตอบกับพระยามิลินท์ นับได้ว่าเป็นยอดแห่งนักตรรกวิทยาที่หาใครเทียบได้ยาก ต่อจากนั้น ท่านทิกนาคะนับได้ว่าเป็นยอดแห่งนักตรรกวิทยาอีกท่านหนึ่งเช่นกัน

วิชาตรรกวิทยานี้ โดยหลักของวิชาแล้วเป็นสิ่งที่ดี เพราะให้ภาพที่ชัดเจนเกี่ยวกับสิ่งที่เราอธิบายความ ในการอธิบายให้คนเข้าใจบางอย่าง ถ้าไม่มีการยกเหตุผลเปรียบเทียบประกอบ บางกรณีก็ไม่สามารถนำเสนอภาพที่ชัดเจนได้ แต่วิชานี้ถ้าคนที้นำมาใช้มีอหิยาศัยจิตใจที่เป็นอกุศล ย่อมก่อให้เกิดความเสียหายผิดพลาดได้มาก เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่ได้ฟังใครบางคนอธิบายความชี้แจงเหตุผลบางเรื่อง จึงไม่ควรเชื่อเพราะเห็นว่าเป็นเหตุผลที่ดี แต่ควรใช้สามัญญสำนึกเทียบเคียงดูกับข้อเท็จจริงที่ปรากฏอยู่ พิจารณาโดยถ่วงถ่วงแล้วจึงค่อยเชื่อหรือไม่เชื่อ ไม่ควรด่วนสรุป สิ่งที่ทำลายความรู้สึกของสังคมมากที่สุดในทุกยุคทุกสมัยก็คือ คำพูดของคนี่ด่วนสรุปปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง.